

MÜLKI HÜQUQ

MÜLKI HÜQUQDA KOMPENSASIYA İNSTİTUTU: ANLAYIŞI, MAHIYYƏTİ, KONSTITUSION-HÜQUQİ TƏHLİLİ VƏ KOMPENSASIYA ÖHDƏLİYİNİN YARANMASI ŞƏRTLƏRİ

ASİF QƏDİROV*

Annotasiya

İctimai həyatda yaranan münasibətlərin tənzimləyicisi və insanların mənafelərinin qoruyucusu olan hüquq bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Hüquq qaydasının icazə vermədiyi hərəkət (hərəkətsizlik) nəticəsində bir başqasının zərərə uğramasına səbəb olan şəxslər bu zərəri kompensasiya etmək öhdəliyini daşıyırlar. Hazırkı məqalədə də müəllif tərəfindən mülki hüquqda kompensasiya institutu araşdırılmış, onun anlayışı və mahiyyəti izah olunmuş və konstitusion-hüquqi təhlili aparılmışdır. Müəllif kompensasiya institutunun hansı funksiyaları daşdığına göstərmiş, onların təhlilini həyata keçirmişdir. Eyni zamanda müəllif tərəfindən kompensasiya öhdəliyinin yaranması şərtləri ümumi şəkildə şərh edilmişdir. Müəllif kompensasiya öhdəliyinin yaranması üçün 3 mütləq şərt olduğunu müəyyən etmişdir. Bu zaman müəllif, qanunvericilik normalarına istinad etməklə kifayətlənməmiş, nəzəri ədəbiyyatları da təhlil etmişdir. Yekun olaraq, müəllif tərəfindən mövzu ilə bağlı bir sıra nəticələr əldə olunmuş və qanunvericiliyə düzəlişlərin edilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür. Müəllif Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21-ci maddəsi ilə bağlı düzəliş təkliflərini irəli sürərkən mənəvi zərər və onun hesablanması məsələlərinə də toxunmuşdur.

Açar sözlər: *kompensasiya, ziyan, zərər, öhdəlik, kompensasiya şərtləri, mənəvi zərər, müqavilə, qanunvericilik, səbəbli əlaqə, konstitusion-hüquqi təhlil.*

I. Giriş

Hüququn funksiyalarının təsnifləşdirilməsi hüquq nəzəriyyəsi tərəfindən aparılsa da, bu təsnifatlar hüququn digər sahələrinin də inkişafına təkan verir və onun tənzimləmə predmetinin hədlərini müəyyən edir.

Hüququn funksiyaları içərisində xüsusi yeri tutan kompensasiya funksiyası hüquqi fəaliyyətin mühüm istiqamətidir. Onda hüququn sosial ədalətin bərpəedicisi kimi çox əhəmiyyətli xüsusiyyəti əks olunmuşdur.

Ona görə də hüququn kompensasiya funksiyası onun bərpəediciliyi ilə sıx bağlıdır. Hüquq ədəbiyyatında bu səbəbdən onları çox vaxt eyniləşdirirlər. Bununla belə, onlar oxşar funksiyalar deyil. Fərqlər, ilk növbədə, realizasiyanın

---

* Hüquq elmləri doktoru / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / email: asif.qadirov.71@mail.ru

forma, metod və hüquqi nəticələrindədir. Onları fərqləndirmədə mühüm rol bu təsir istiqamətlərinin hüquqi əsasları oynayır, hərgah ayrı-ayrı hallarda onlar eyni səbəblərə malik olur. Məsələn, qanunsuz işdən çıxarılma zamanı bərpaedici və kompensasiya funksiyalarının gerçəkləşdirilməsi müşahidə olunur: işə bərpa olunma və buraxılmış iş günlərinə görə kompensasiya verilir [13, s. 159].

Kompensasiya və bərpaedici funksiyalar arasında fərqlər əksər vaxt mülki qanunvericilikdə üzə çıxır. Mülki hüquq vətəndaşın ləyaqət və şərəfini qoruyaraq təqsirli tərəfi mənəvi zərəri təzminatla ödəməyə məcbur edir və s.

Beləliklə, kompensasiya funksiyası hüququn müxtəlif sahələrinə xasdır. O, vətəndaşlar və hüquqi şəxslər arasında münasibətlərin tənzimlənməsində, habelə hüquq subyektlərinin maraqlarının, ictimai münasibətlərin sabitliyinin harmonikliyindən ötrü mühüm alət rolunu yerinə yetirir.

Mülki hüququn əsas funksiyalarından biri kimi kompensasiya, pozulmuş hüquqların bərpası vasitəsilə hüquqi tarazlığın bərpa olunmasına xidmət edir. Bu funksiya hüququn ümumi məqsədi ilə - cəmiyyətdə hüquqi ədalətin təmin olunması ilə - sıx bağlıdır. Kompensasiya anlayışının əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, şəxsin qarşılaşdığı maddi zərər aradan qaldırılsın və onun hüququ pozulmamışdan əvvəlki vəziyyəti mümkün qədər bərpa olunsun. Zərərin meydana gəlməsi səbəbləri müxtəlif olsa da, lakin onların əksəriyyəti hüquqazidd hərəkətlərlə, məsələn, əmlakın qəsdən və ya ehtiyatsızlıqla məhv edilməsi, zədələnməsi və ya fiziki şəxsin sağlamlığına zərər vurulması ilə bağlıdır. Bu kimi hallarda zərərin ödənilməsi, əsasən, delikt xarakterli münasibətlərdən və ya əsassız varlanma faktlarından irəli gəlir [1, s. 80].

Mülki hüquqda kompensasiya funksiyası müxtəlif hüquqi normalarda dəqiq şəkildə özünü təzahür edir. Bu funksiyanın tətbiq olunduğu nümunələrdən biri də beh institutudur. Beh, sadəcə ilkin ödənilmə mənasında nəzərdən keçirilmir, həmçinin münasibət iştirakçılarından birinin müqavilə üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmədiyi halda qarşı tərəfin maraq və mənafeələrinin müdafiə olunmasına xidmət edir. Bu kimi vəziyyətlərdə müqaviləni pozan tərəf, digər tərəfə behin məbləğini nəzərə almaqla vurulan zərərin əvəzini ödəməlidir. Bu yanaşma, Mülki Məcəllənin 492.2-ci maddəsində öz əksini tapmışdır.

Müasir dövrdə genişlənən iqtisadi və ticarət münasibətlərini nəzərə alsaq, mülki qanunvericiliyin işlənmə tezliyinin də artdığını söyləmək mümkündür. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, mülki məhkəmə icraatında iddiaçıların əksər hallarda tələbləri vurulmuş zərərin aradan qaldırılması ilə bağlı olur. Məhz bu kimi hallar mülki qanunvericilikdə kompensasiya institutunu tənzimləyən normaların daim dəyişən zamanın tələblərinə uyğunlaşdırılaraq təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Bu isə mülki hüquqda kompensasiya institutunun mahiyyətinin araşdırılmasının elmi və təcrübə baxımdan aktual və əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

II. Kompensasiya institutu: anlayışı, mahiyyəti və konstitusion-hüquqi təhlili

Hüquq ensiklopediyalarında kompensasiyaya verilən anlayış belədir ki, kompensasiya mülki hüquqda öhdəliklərin dayandırılması üsullarından biridir [9, s. 614]. Lakin, fikrimizcə, bu anlayış mülki hüquqda istifadə olunan kompensasiya terminin məzmununu doğru əhatə etmir. Buna görə də, fikrimizcə, kompensasiyaya aşağıdakı formada anlayış verilməsi daha məqsədmüvafiqdir: kompensasiya vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi yolu ilə mülki hüquqi məsuliyyətin tətbiq edilmə formalarından biridir. Mülki hüquqi məsuliyyətin tətbiq edilməsinin digər formalarına misal olaraq isə, ilkin vəziyyətin bərpa olunması və ya müqavilənin icrasından imtina edilməsi kimi tədbirləri göstərə bilərik. Lakin bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, mülki hüquqi məsuliyyətin tətbiqi forması olan kompensasiya həm müstəqil olaraq, həm də digər formalarla birlikdə tətbiq oluna bilər. Mülki Məcəllənin 587.2.1-ci maddəsinə uyğun olaraq, satılmış əşyanın keyfiyyəti ilə əlaqədar mühüm çatışmazlıqlar müəyyən edilməsi ilə alıcının bəzi alternativ hüquqlarının meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu kimi qüsurlar - məsələn, aradan qaldırılması mümkün olmayan, çox baha başa gələn, çox zaman alan və ya davamlı olaraq meydana çıxan qüsurlar - əşyanın istifadəyə yararlılığını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bu kimi hallarda alıcı alğı-satqı müqaviləsindən imtina etmək və əşya üçün ödədiyi məbləğin geri qaytarılmasını tələb etmək hüququna malik olur. Bu norma, alıcının pozulmuş hüquqlarının kompensasiya olunmasına və onun maraqlarının qorunmasına xidmət edir.

Kompensasiyaya, həm də belə anlayış vermək olar ki, o, bir şəxsin hüquqazidd və təqsirli hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində başqasına vurduğu maddi və ya mənəvi zərəri aradan qaldırması üçün yerinə yetirməli olduğu vəzifədir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi 31 may 2002-ci il tarixli Qərarında qeyd etmişdir ki, hüquq pozuntusu yalnız fərdi nəticələr deyil, həmçinin cəmiyyət üçün də mənfi nəticələr meydana gətirir. Belə hallar ictimai münasibətlərə zərər vuraraq mövcud ümumi hüquqi balansın pozulmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan də zərər anlayışı həm hüquqi, həm də sosial məzmun daşıyır. Hüquq pozuntusu nəticəsində şəxsin və ya hüquqi şəxsin subyektiv hüquqları pozulur, lakin mülki hüquqda bu hadisə yalnız fərdi məsələ kimi deyil, daha geniş - yəni qanunla müdafiə edilən ümumi hüquqi tələblərin pozulması kimi də dəyərləndirilir [23]. Bu, zərərin cəmiyyət üçün əhəmiyyətini və onun hüquqi tənzimləməyə ehtiyacını bir daha nümayiş etdirir. Bu baxımdan kompensasiya da sözügedən pozulmuş hüquqların bərpa olunmasına yönəlir.

Kompensasiya institutu da hüququn digər institutları kimi özünün konstitusion hüquqi əsaslarına malikdir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, kompensasiyanın tələb edilməsi üçün ən önəmli norma Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsində təsbit edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının inzibati qaydada və

məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir [20]. Məhz bu cür təminatdan irəli gələrək hər kəs ona vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi tələbi ilə məhkəmədə iddia qaldıra bilər. Bundan başqa, Konstitusiyada kompensasiya xarakterli ödənişləri nəzərdə tutan digər normalardan biri də Konstitusiyanın 29-cu maddəsidir. Həmin maddə mülkiyyət hüququnun, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququnun qanunla qorunmasını nəzərdə tutmaqla yanaşı, həm də IV hissəsində təsbit edir ki, dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər [20]. Həmçinin, mülkiyyətin toxunulmazlığını və dövlət tərəfindən müdafiə olunduğunu nəzərdə tutan Konstitusiyanın 13-cü maddəsi də birbaşa olaraq şəxsin mülkiyyətində olan hər hansı bir predmetə zərər vurulması halında zərərin kompensasiya olunmasının əsası kimi çıxış edə bilər. Təbii ki kompensasiya olunmalı olan zərər heç də hər bir halda şəxsin mülkiyyətinə vurulmuş olmur, bəzi hallarda şəxsin müəyyən iqtisadi, sosial, mədəni və digər hüquqlarından istifadəsinin məhdudlaşdırılması, yaxud qorunan bir sıra hüquqlarının pozulması ilə müşayiət olunan hərəkətlərin törədilməsi də meydana çıxmış mənfi hüquqi nəticənin kompensasiya olunması nəticəsini doğura bilər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 46-cı maddəsində şəraf və ləyaqətin müdafiəsinin hüquqi əsasları müəyyən edilməklə, hər kəsin şəraf və ləyaqətinin toxunulmazlığının pozulması halında vurulmuş mənəvi zərəri tələb edə bilməsinə imkan yaradır.

Kompensasiya institutunun mahiyyətinin daha dərinlən anlaşılması üçün onun hansı əsaslardan meydana gəldiyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Fikrimizcə, bu əsaslara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Qanundan irəli gələn kompensasiya;
2. Müqavilədən irəli gələn kompensasiya.

Qanundan irəli gələn kompensasiya dedikdə, kompensasiyanın ödənilməsi vəzifəsinin bilavasitə qanundan irəli gəldiyi hallar anlaşılmalıdır. Kompensasiya öhdəliyinin bilavasitə qanundan irəli gəldiyi hallardan biri, Mülki Məcəllənin 1118.1-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddəyə istinad etməklə qeyd etmək olar ki, əgər fiziki şəxsə xəsarət yetirilərsə və ya onun sağlamlığı istənilən formada zədələnərsə, zərərçəkmiş şəxsə vurulmuş ziyanın ödənilməsi nəzərdə tutulur. Bu kompensasiya kompleks xarakterli tədbirlərin, yəni sadəcə itirilmiş qazanc və ya gəliri deyil, həm də müalicə ilə əlaqədar çəkilmiş əlavə xərcləri - məsələn, dərmanlar, əlavə qidalanma, protezlər, sanatoriya-kurort müalicəsi, başqasının daimi qulluq göstərməsi və xüsusi nəqliyyat vasitələrinin alınması kimi xərcləri də əhatə edir. Lakin bu xərclərin əvəzinin ödənilməsi üçün şərt ondan ibarətdir ki, zərərçəkənin bu yardımlara həqiqi ehtiyacı olsun və həmin yardımları dövlət və ya digər qurumlar tərəfindən əvəzsiz almaq hüququna malik olmasın. Mülki Məcəllənin “Fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi” adlanan 60-cı fəslindən də aydın olur ki,

bu halda zərərin kompensasiya edilməsi bilavasitə qanunun özündən irəli gəlir və tərəflər arasında müqavilənin olması önəmli deyildir.

Müqavilədən irəli gələn kompensasiya isə mülki qanunvericiliyin dispoitivlik prinsipinə geniş yer verməsi səbəbindən tərəflərin müqavilə üzrə müəyyənləşdirdiyi halları nəzərdə tutur. Mülki Məcəllənin 443.7-ci maddəsinə əsasən, əgər müqavilədə və ya qanunda başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, borclu yalnız onun qəsdən və ya ehtiyatsız davranışı nəticəsində digər tərəfə vurulan zərəre görə məsuliyyət daşıyır [19]. Yəni zərərin ödənilməsi öhdəliyi yalnız borclunun təqsiri - ya bilərəkdən, ya da ehtiyatsızlıq səbəbindən törədilmiş hərəkətləri olduğu hallarda meydana çıxır. Gördüyümüz kimi, öhdəlikdə (yəni müqavilədə) kompensasiyanın ödənilməsi vəzifəsi üçün ayrı qayda nəzərdə tutula bilər və bu halda müqavilədən irəli gələn kompensasiyadan danışılacaqdır.

Kompensasiyanın mahiyyətini daha yaxşı anlamaq üçün onun funksiyalarının nələrəndən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmək gərəkdir. Həmin funksiyalara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Bərpaedici funksiya. Bu funksiyaya görə, kompensasiya maddi və ya mənəvi zərərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənir. Zərərchəkənin real zərər və əldən çıxmış faydasının tamamilə və ya qismən bərpa edilməsi, zərərchəkənin yaşama sevincinin azalmasının qarşısı alınaraq qismən də olsa, iztirabının aradan qaldırılması təmin edilməyə çalışır. Əslində, sırf bu funksiyaya görə, mənəvi zərər də maddi təzminatın əldə edilməsi kimi bir xüsusiyyətə sahib olur. Bu funksiyaya əsasən, maddi zərər ilə mənəvi zərər arasında paralellik qurulması cəhdləri müşahidə olunur. Yəni bu funksiyadan yola çıxsaq, mənəvi zərərin də sanki maddi zərər kimi qiymətləndirildiyini düşünə bilərik. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, mənəvi zərər texniki baxımdan zərər deyildir və pozulmuş dəyərlər baxımından onun kompensasiya edilməsi məqsədi maddi zərərdən fərqlənir. Ümumiyyətlə, bu funksiya çərçivəsində qiymətləndirdikdə kompensasiyanın ədalətin bərpa edilməsinə də yönəldiyini qeyd etmək mümkündür [4, s. 26]. Belə ki, şəxsin əməllərinin nəticələrinə görə məsuliyyət daşmasını nəzərdə tutan ədalət ideyasına görə, zərərvuran şəxsin zərərchəkmiş şəxsin zərərinə bərpa etməsi normal bir nəticədir. Qitə Avropası hüququnun da əsaslandığı bu cür bərpaedici ədalət fərdlər arasındakı əlaqələrdə bərabərliyi və mənafe tarazılığını əsas götürür [12, s. 1447].

2. Məmnunedici funksiya. Bu funksiya daha çox özünü mənəvi zərərin kompensasiyası hallarında göstərir. Belə demək mümkündürsə, onun məqsədi odur ki, zərərchəkənin çəkdiyi ruhi və fiziki acını ödənilən kompensasiya vasitəsilə aradan qaldırsın və ya azaltmağa çalışsın. Maddi zərərlə bağlı hallarda isə bu funksiya tələb edir ki, zərərchəkənə vurulmuş zərər aradan qaldırılaraq onun pozulmuş hüquqları bərpa edilsin. Lakin burda nəzərə almaq lazımdır ki, zərərchəkənin məmnun qalması dedikdə heç də vurulmuş zərər üçün ödənilən kompensasiyanın miqdarının dəymiş zərərin miqdarından çox olması başa düşülməməlidir. Məlumdur ki, Mülki Məcəllənin 21.1-ci maddəsində zərərin

ödənilməsi ilə bağlı ümumi qayda, tələb və şərt aydın formada təsbit olunmuşdur. Həmin müddəaya əsasən, zərərçəkmiş şəxsin qanuni əsaslarla ona vurulmuş bütün zərərin tam şəkildə ödənilməsinə tələb etmək hüququ mövcuddur. Ancaq bu hüquq, yalnız o halda tam şəkildə reallaşa bilər ki, qanunvericilikdə və ya tərəflər arasında bağlanmış müqavilədə zərərin yalnız müəyyən hissəsinin ödənilməsi barədə konkret standartlar və şərtlər nəzərdə tutulmamış olsun. Gördüyümüz kimi, kompensasiyanın məmnunedicilik funksiyası olmasına baxmayaraq, bəzi hallarda ödənilən kompensasiyanın miqdarı vurulmuş zərərin miqdarından az ola bilər.

3. Xəbərdaredici funksiya. Bu funksiya mülki hüquq ədəbiyyatlarında bəhs edilməyə də, fikrimizcə, kompensasiya ödənilməsinin əsas funksiyalarından biri də məhz xəbərdaredici olmasıdır. Çünki vurulmuş maddi və ya mənəvi zərər məbləğində kompensasiyanın ödənilməsi halı artıq növbəti bu cür hadisələrin baş verməsinin müəyyən qədər qarşısını alır. Belə ki, özünü zərərin əvəzinin ödənilməsi şəklində “cəza” kimi göstərməklə kompensasiya həm zərərverən şəxsi, həm də digər şəxsləri gələcəkdə mülki qanunvericilikdə müəyyən edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsindən boyun qaçırılmasının və ya müqavilə üzrə öhdəliklərini icra etməkdən yayınmanın yenidən mənfi nəticələrə səbəb olacağı barədə xəbərdar edir.

III. Kompensasiya öhdəliyinin yaranması şərtləri

Kompensasiya öhdəliyinin yaranması üçün müəyyən şərtlərin mövcudluğu tələb olunur. Həmin şərtlərə aşağıdakılar aiddir:

1. Mülki qanunvericilikdə müəyyən olunmuş hər hansı vəzifə və ya müqavilə üzrə öhdəlik icra edilməmiş və ya lazımınca icra edilməmiş olmalı, və yaxud mülki qanunvericilik normaları pozulmuş olmalıdır.

2. Mülki qanunvericilikdə müəyyən olunmuş hər hansı vəzifənin və ya müqavilə üzrə öhdəliyin icra edilməməsi və ya lazımınca icra edilməməsi, və yaxud mülki qanunvericilik normalarının pozulması nəticəsində hər hansı şəxs zərəre uğramış olmalıdır.

3. Mülki qanunvericilikdə müəyyən olunmuş vəzifənin və ya müqavilə üzrə öhdəliyin icra edilməməsi və ya lazımınca icra edilməməsi, eləcə də mülki qanunvericilik normalarının pozulması ilə zərərçəkənə vurulmuş zərər arasında səbəbli əlaqə mövcud olmalıdır [15, s. 404-405].

Bu şərtlərin izahına keçməzdən öncə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə əsasən, kompensasiyanın ödənilməsi üçün hər bir halda bu şərtlərin mövcudluğunu araşdırmağa gərək qalmır. Mülki Məcəllənin 228.2-ci maddəsinə əsasən, yaşayış binasının müəyyən hissəsindən istifadə etmək hüququnun yaranması, icrası və başa çatması, tərəflər arasında bağlanmış və notariat qaydasında təsdiqlənmiş yazılı razılaşma ilə nizamlanır. Əgər bu istifadə etmək hüququna xitam verilməsi bağlı qarşılıqlı razılıq əldə olunmazsa, mülkiyyətçinin məhkəməyə müraciət etmək imkanı yaranır. Bu

halda, həmin hüquqa xitam yalnız istifadə hüququna malik şəxsə həmin əmlak hissəsinin bazar dəyəri həcmində kompensasiya ödənilməsi surəti ilə reallaşdırıla bilər. Göründüyü kimi, qanunverici burada kompensasiyanın verilməsi üçün mütləq hər hansı bir öhdəliyin və ya vəzifənin pozulması və bunun nəticəsində hər hansı şəxsə zərər vurulması əsasını müəyyən etmir. Fikrimizcə, qanunverici burada mülkiyyət hüququnun aliliyinin qorunması tərəfdarı kimi çıxış etməklə yanaşı, həm də ədalət, insaf və mənəviyyət tələblərini də nəzərə alaraq belə bir müddəanı Mülki Məcəlləyə daxil etmişdir. Çünki bu zaman mənzilin dəyərinin müəyyən hissəsinin istifadə hüququ xitam edilən şəxsə verilməsindən deyil, onun əgəlabatan müddətdə özünə yaşayış sahəsi əldə edənə kimi zəruri xərclərinin ödənilməsindən söhbət gedə bilər. Məhkəmə təcrübəsində bu qayda əsas götürülür [3, s. 566].

Mülki Məcəllənin 442-ci maddəsi definitiv norma rolunu oynayaraq öhdəliyin icra edilməməsinin nə demək olduğuna anlayış verir. Həmin maddəyə əsasən, öhdəliyin yerinə yetirilməməsi anlayışı altında onun ümumiyyətlə icra olunmaması və ya lazımı qaydada yerinə yetirilməməsi ehtiva olunur. Bu isə özünü müxtəlif formalarda göstərə bilər - məsələn, öhdəliyin gecikdirilməsi, təqdim olunan malların və ya göstərilən xidmətlərin qüsurlu olması, yaxud müqavilədə müəyyən edilmiş digər şərtlərin pozulması ilə həyata keçirilməsi kimi. Öhdəliyin icra edilməməsinin tənzimlənməsinin əhəmiyyəti ondadır ki, o, şəxsin üzərinə mülki-hüquq öhdəliyinin, yəni kompensasiya qoyulmasının əsasını təşkil edir.

Mülki Məcəllənin 442-ci maddəsi nə qədər definitiv norma xarakteri daşısa da, bəzi aydın olmayan məqamlar vardır ki, onların izah olunmasını məqsəduyğun hesab edirik. İlk öncə, qeyd edək ki, maddənin məzmunundan da anlaşıldığı kimi qanunverici öhdəliyin icra edilməməsinin iki formasını müəyyən edir:

- 1) Öhdəliyin pozulması;
- 2) Öhdəliyin lazımcına icra edilməməsi.

Qanunverici öhdəliyin lazımcına icra edilməməsi dedikdə nəyi nəzərdə tutduğunu mötərizə daxilində ifadə etsə də, öhdəliyin pozulması dedikdə söhbətin nədən getdiyini göstərmir. Belə demək mümkündürsə, öhdəliyin pozulması ilə öhdəliyin lazımcına icra edilməməsi arasındakı fərqin nədən ibarət olduğuna qanunverici cavab vermir.

Öhdəliyin icrası onun predmetini təşkil edən hərəkətlərin yerinə yetirilməsində və ya yetirilməməsində ifadə olunur. Hüquq ədəbiyyatlarında göstərilədiyi kimi icranın qiymətləndirilməsi zamanı hərəkətin yerinə yetirilməsi və necə yerinə yetirilməsi nəzərə alınır [6, s. 207]. Fikrimizcə, öhdəliyin pozulması və öhdəliyin lazımcına icra edilməməsi anlayışlarını fərqləndirən meyar kimi məhz öhdəliyin predmetini təşkil edən hərəkətin yerinə yetirilib-yetirilməməsi çıxış etməlidir. Beləliklə, buradan çıxan nəticəyə görə öhdəliyin pozulmasına bu cür anlayış vermək mümkündür: “Öhdəliyin pozulması onun

predmetini təşkil edən hərəkətlərin yerinə yetirilməməsidir (əgər öhdəliyin predmetini müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsindən çəkinmə təşkil edirsə, həmin hərəkətlərin yerinə yetirilməsidir).

Öhdəliyin lazımınca icra edilməməsi dedikdə hansı hərəkətlərin nəzərdə tutulduğu qanunverici tərəfindən aşağıdakı şəkildə müəyyən edilir:

1. Öhdəliyin vaxtında icra edilməməsi;

2. Öhdəliyin mallarda, işlərdə və xidmətlərdə qüsurlarla və ya öhdəliyin məzmunu ilə müəyyənləşdirilmiş digər şərtləri pozmaqla icra edilməsi.

Buradan aydın olur ki, qanunverici öhdəliyin lazımınca icra edilməməsi dedikdə öhdəliyin vicdanlılıq prinsipinə zidd şəkildə icra edilməsini nəzərdə tutur. Mülki Məcəllənin 425.1-ci maddəsində qeyd olunur ki, tərəflər hüquqlarını həyata keçirərkən və üzərlərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirərkən dürüstlük prinsipinə əməl etməlidirlər [19]. Bu o deməkdir ki, onlar öhdəliklərini razılaşıdırılmış vaxtda və yerdə, müqavilənin şərtlərinə və Məcəllənin tələblərinə uyğun şəkildə icra etməli, əgər belə konkret göstərişlər mövcud deyilsə, onda mövcud işgüzar dövriyyə qaydalarına və ümumi qəbul olunmuş davranış normalarına zidd olmayan şəkildə hərəkət etməlidirlər. Mülki Məcəllənin 425.1-ci maddəsinin məzmunundan da aydın olur ki, öhdəliyin icrası zamanı vicdanlılıq prinsipinin pozulmasına səbəb ola biləcək istənilən hərəkət (hərəkətsizlik) öhdəliyin lazımınca icra edilməməsi ilə nəticələnəcəkdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, öhdəliyin icra edilməməsi hər bir halda kreditorun zərəre uğramasına səbəb olmur, belə olduqda kompensasiyanın ödənilməsinə də gərək qalmır. Məsələn, bir anbardakı pambıqları A adlı şəxs B-dən 1000 manata almış və sonradan pambıqlar B-nin təqsiri üzündən yanmışdır. Pambıqların göndərilməsi üçün müəyyən olunmuş vaxtda A eyni miqdarda və eyni keyfiyyətdə pambığı başqasından 800 manata ala bilmişsə, B-nin öhdəliyi icra etməməsi ucbatından A zərəre uğramamışdır və kompensasiya məsələsindən söhbət gedə bilməz [15, s. 408].

Bundan başqa, Mülki Məcəllənin doqquzuncu bölməsində “Mülki hüquq pozuntularından (deliktlərdən) əmələ gələn öhdəliklər” müəyyən edilmişdir. Mülki Məcəllənin 1096.1-ci maddəsinə görə, mülki hüquq pozuntusu (delikt) dedikdə, hüquqla və ya qanunla müdafiə edilən başqa şəxsə (zərərcəkənə) birbaşa ziyan və ya zərəre vurulmasına gətirib çıxaran təqsirli, hüquqa zidd (mülki qanunvericiliyin normalarını pozan) əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) başa düşülür [19].

Deliktə anlayış verərkən Mülki Məcəllədə hüquqaziddlik və təqsirlilik kimi elementlərdən də bəhs olunsa da, hüquq ədəbiyyatlarında da qeyd olunan mövqeyə görə, bu şərtlər kompensasiya öhdəliyinin yaranması üçün nəzərdə tutulan ümumi şərtlərdən ayrılır [18, s. 640]. Bu səbəbdən də hazırkı məqalədə sadəcə ümumi şərtlər kimi zərərdən və səbəbli əlaqədən ümumi şəkildə bəhs olunmaqdadır.

Delikt öhdəlikləri hesab olunan əsas öhdəliklərin siyahısı Mülki Məcəllənin doqquzuncu bölməsində əksini tapır. Bu bölmədə göstərilmiş və kompensasiya ödənilməsi üçün əsas verən öhdəliklərin bir hissəsinin yaranması üçün heç də hər bir halda təqsirin mövcudluğu tələb olunmur. Ona görə də təqsir kompensasiya öhdəliyinin meydana gəlməsi üçün mütləq şərt kimi qəbul olunmur. Məsələn, Mülki Məcəllənin 1099-cu, 1108-ci, 1128-ci və digər maddələrini bu cür təqsirdən asılı olmayan öhdəliklərə aid etmək olar.

Mülki Məcəllənin 1097-ci maddəsinə əsasən, delikt - yəni hüquqazidd hərəkət nəticəsində - fiziki şəxsin şəxsiyyətinə və ya əmlakına, eləcə də hüquqi şəxsin əmlak maraqlarına və işgüzar nüfuzuna dəymiş zərər, zərər yetirən şəxs tərəfindən tam şəkildə ödənilməlidir [19]. Bununla yanaşı, qanunvericilikdə elə hallar da müəyyən edilir ki, zərəri törətməmiş olsa belə, müəyyən şəxs həmin ziyanın ödənilməsinə məsul tutulur. Göründüyü kimi, qeyd olunan normada zərərin vurula biləcəyi ilkin predmetlər sadalanmaqla yanaşı, vurulmuş zərərin əvəzinin tam həcmdə ödənilməsi, başqa sözlə, vurulmuş zərərin tam həcmdə kompensasiya olunması qaydası müəyyən edilmişdir. Mühüm əhəmiyyət kəsb edən tam həcmdə kompensasiya ideyasının XVIII əsrin ortalarında çiçəklənməyə başladığı ehtimal olunur [8, s. 463].

Bundan başqa, bu cür kompensasiya öhdəliyi yalnız zərəri vurmuş şəxsin deyil, həm də zərəri vurmamış digər üçüncü şəxsin də öhdəsinə qoyula bilər. Mülki Məcəllənin 1103-cü maddəsinə buna nümunə kimi göstərmək mümkündür.

Bu baxımdan qeyd etmək mümkündür ki, hüquq haqq sahibinə sadəcə öz haqqını qorumaq üçün müxtəlif imkanlar nəzərdə tutmaqla kifayətlənməmiş, həm də haqqının pozulması nəticəsində məruz qaldığı zərərin kompensasiya edilməsini tələb etmək hüququnu da nəzərdə tutmuşdur [14, s. 360].

Ümumiyyətlə, delikt öhdəliyinin ən önəmli məqsədi zərərcəkmiş şəxslərə vurulmuş zərərin kompensasiya olunması üçün bir yol təmin etməkdir, başqa sözlə, o, mülki hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsi və kompensasiya qiymətləndirilib verilməsi üçün bir vasitədir [11, s. 13].

Kompensasiyanın ödənilməsi üçün zəruri olan ikinci şərt mülki qanunvericilikdə müəyyən edilmiş vəzifənin və ya müqavilə üzrə öhdəliyin icra edilməməsi və ya lazımcına icra edilməməsi, eləcə də, mülki qanunvericilik normalarının pozulması nəticəsində hər hansı şəxsə zərər vurulmasıdır. Bu şərt üzrə mahiyyətinin dərinədən anlaşılması gərəkli olan kateqoriya “zərər”dir. Belə demək mümkündürsə, zərərin mövcudluğu faktoru kompensasiya institutunun əsasını formalaşdıran elementdir. Zərərin ödənilməsi təkcə öhdəlik hüquq münasibətlərində deyil, mülki hüququn bütün institutlarında istifadə olunur. Ona görə də, yeni Mülki Məcəllə 1964-cü il tarixli keçmiş Mülki Məcəllədən fərqli olaraq zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı qaydaları öhdəlik hüquq münasibətlərini tənzimləyən normaların daxilində deyil, Mülki Məcəllənin ən ümumi normalarının daxil olduğu “Mülki hüquq və vəzifələr, onların müdafiəsi” adlanan 2-ci fəslində təsbit edilmişdir. Lakin bununla yanaşı, öhdəlik münasibətləri

ilə əlaqədar olduqda zərərin əvəzinin ödənilməsinin xüsusi normalarının mövcudluğunu nəzərə alsaq, Mülki Məcəlləyə “Öhdəliklərin icra edilməməsi üçün məsuliyyət” adı altında 23-cü fəslin daxil edilmiş olmasını təqdir edirik.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu ildə qəbul edilmiş Mülki Məcəlləsi zərər anlayışını hüquqi baxımdan konkret şəkildə müəyyən etmişdir. Mülki Məcəllənin 21.2-ci maddəsinə əsasən, zərər anlayışı aşağıdakı halları əhatə edir: birincisi, hüququ pozulmuş şəxsin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkəcəyi xərclər; ikincisi, əmlakının itirilməsi və ya zədələnməsi (həqiqi zərər); üçüncüsü isə belə pozuntu baş verməsəydi, həmin şəxsin əldə edəcəyi gəlirlər (əldən çıxmış fayda) [19]. Göründüyü kimi, qanunverici zərəre anlayış verərkən onun tərkibinə hansı elementlərin (itkilərin) daxil olduğuna da aydınlıq gətirmişdir. Nəzəri ədəbiyyatlarda da hüququn zərərçəkmiş şəxsin itkilərinə maddi bir dəyər müəyyən etməklə bu ölçüdə kompensasiyanı nəzərdə tutub zərərçəkmiş şəxsi bu cür zərər heç vurulmamış olsaydı, olacağı iqtisadi vəziyyətə geri gətirməyi hədəflədiyi qeyd olunur [5, s. 2].

Nəzəri ədəbiyyatlarda hüquqi mənada zərəre bir şəxsin iradəsi xaricində əmlakının dəyərində əmələ gələn azalmanın başa düşüldüyü şəkildə anlayış verilir [17, s. 286]. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, kompensasiya olunmalı olan zərər növlərinin bir qismi heç də şəxsin əmlakında azalma ilə müşahidə olunmur. Buna nümunə olaraq, mənəvi zərəri misal göstərmək mümkündür.

Zərərin tərfi Mülki Məcəllənin 21-ci maddəsində qeyd edilsə də, bu ümumi xarakterli norma ilə yanaşı, Mülki Məcəllənin başqa maddələrində “ziyan” terminindən də istifadə olunur. “Ziyan” termininin istifadə olunduğu normalara diqqət yetirsək, görürük, həmin normalar əksər hallarda vurulmuş maddi zərəri nəzərdə tutur. Lakin bəzi hallarda “ziyan” termini özündə mənəvi zərəri də ehtiva etmək məcburiyyəti qarşısında qalır. Məsələn, Mülki Məcəllənin 26.7-ci maddəsinə əsasən, fiziki şəxsin adından qanunsuz istifadə nəticəsində ona vurulmuş ziyanın əvəzi Mülki Məcəlləyə müvafiq surətdə ödənilməlidir [19]. Belə ki, fiziki şəxsin adından qanunsuz istifadə nəticəsində ona maddi zərərin vurulması ehtimalı nə dərəcədə böyükdürsə, onun adından qanunsuz istifadə nəticəsində həmin şəxsə mənəvi zərərin də vurulması ehtimalı mövcuddur. Başqa bir misal isə Əmək Məcəlləsinin 290.3-cü maddəsidir. Həmin maddədə qeyd edilir ki, işəgötürən əmək münasibətləri prosesində işçiyə vurduğu mənəvi ziyana görə maddi məsuliyyət daşıyır. Göründüyü kimi, həmin maddədə qanunverici birbaşa olaraq “mənəvi ziyan” terminindən istifadə etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Normativ hüquqi aktlar haqqında Konstitusiyaya Qanununun 56.0.2-ci maddəsinə əsasən, normativ hüquqi aktın mətnində eyni mənada müxtəlif anlayışların (terminlərin) ifadə edilməsinə yol verilmir [21]. Lakin göründüyü kimi, Mülki Məcəllənin mətnində bu qayda ilə ziddiyyət təşkil edən eyni mənada “zərər” və “ziyan” terminlərindən istifadə olunur. Buna görə də, fikrimizcə, vahid termindən istifadə Mülki Məcəllənin terminologiyası baxımından daha məqsəduyğundur. Lakin bu zaman belə bir sual

yanır ki, bəs vahid termin olaraq məcəllənin mətnində hansı termin saxlanılmalıdır? Bu suala qanunvericiliyə istinad edərək cavab vermək daha uğurlu olar.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 7.0.36-cı maddəsinə əsasən, zərər dedikdə cinayət nəticəsində zərər çəkmiş şəxsə vurulmuş mənəvi, fiziki və ya maddi ziyandır [22]. Cinayət-Prosessual Məcəlləsi zərərin üç növünü müəyyən edir:

1. Mənəvi ziyan;
2. Fiziki ziyan;
3. Maddi ziyan.

Məhz bu maddədən də aydın olur ki, iki məcəllə arasında da terminoloji baxımdan uyğunsuzluqlar mövcuddur. Belə ki, Cinayət-Prosessual Məcəlləsi zərərin bir növü olaraq fiziki ziyanı müəyyən etsə də, Mülki Məcəllənin 60-cı fəslə "Fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi" adlandırılır, yəni Mülki Məcəllə "fiziki zərər" anlayışından istifadə edir.

Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin "zərər" anlayışını "ziyan" anlayışından daha ümumi bir anlayış hesab etməsini, Mülki Məcəllənin 21-ci maddəsində "zərər"ə anlayış verilərək "ziyan"a anlayış verilməməsi kimi amilləri nəzərə alaraq, fikrimizcə, qanunvericilikdə vahid termin olaraq "zərər"dən istifadə edilməlidir. Lakin digər problemlə məsələ bundan ibarətdir ki, Mülki Məcəllənin 21-ci maddəsi ümumi olaraq zərəre anlayış versə də, həmin anlayış mənəvi zərəri özündə ehtiva etmir. Lakin Mülki Məcəllənin 23.4-cü maddəsində qeyd edilir ki, şərəfini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatlar yayılmış fiziki şəxsin həmin məlumatların təkzibi ilə yanaşı, onların yayılması nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququ vardır [19]. Lakin belə hallarda barəsində bu cür məlumatlar yayılmış şəxsə vurulmuş zərərin növünü müəyyənləşdirmək, yəni onun real zərər, yaxud əldən çıxmış fayda olmasını aydınlaşdırmaq mümkün olmur. Buna görə də, fikrimizcə, Mülki Məcəllənin 21.2-ci maddəsinin aşağıdakı şəkildə redaktə edilməsi daha məqsədəuyğundur:

Mülki Məcəllənin 21.2-ci maddəsinə əsasən, zərər aşağıda nəzərdə tutulan hallarda meydana gəlir: hüququ pozulmuş şəxsin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkəcəyi xərclər, əmlakını itirməsi və ya zədələnməsi (həqiqi zərər), həmçinin hüququ pozulmasaydı, həmin şəxsin adi mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirlər (əldən çıxmış fayda). Bundan başqa, zərər anlayışına şərəf və ləyaqətin zədələnməsi, işgüzar nüfuzun alçaldılması, böhtan atılması, şəxsin təhqir edilməsi, həmçinin mənəvi zərər halları da daxildir. Belə ki, şəxsin mənəviyyatına, əxlaqına, milli qüruruna və ya etiqadına zidd hərəkətlər nəticəsində psixoloji bərpa üçün çəkilən xərclər (mənəvi zərər) də zərər olaraq qəbul edilir. Burada qeyd edilən mənəvi zərər xərcləri yalnız maddi ödənişlərlə məhdudlaşmır; bu, həmçinin təcili sosial yardım xidmətləri, cəza və ya digər məmnunluq ödənişləri kimi də anlaşılır. Buradakı mənəvi zərərlə bağlı qeyd edilən xərclər yalnız konkret məbləğin geri ödənilməsi kimi anlaşılmalıdır,

daha çox bir təcili sosial yardım xidməti, yayındırıcı cəza və ya nisbi məmnunluq ödənişi kimi başa düşülməlidir [16, s. 481].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Mülki Məcəllənin qəbul etdiyi əsas mövqe ondan ibarətdir ki, zərər dedikdə maddi zərər anlaşılınsın. Hüquq ədəbiyyatlarında da bu fikrin tərəfdarları vardır. Belə ki, müəlliflərin fikrincə, zərər anlayışı təklikdə istifadə edilərkən maddi zərəri ifadə edir [15, s. 407]. Digər düşündürücü məqam ondan ibarətdir ki, hətta başqa qanunvericilik aktları belə mənəvi zərərin ödənilməsi məsələsi ilə bağlı bir çox hallarda Mülki Məcəlləyə istinad etsələr də, Mülki Məcəllənin özündə mənəvi zərərin ödənilməsi və yaxud onun miqdarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı xüsusi göstərişlər yoxdur. Hətta mənəvi zərərin bir qədər mücərrədlik daşdığını nəzərə alsaq, qanunvericinin zərərin bir növü olaraq niyə real zərəri göstərdiyini anlama bilərik. Maddi zərər şəxsin mülkiyyətinə daxil olan əmlakda iradəsindən kənar meydana gələn azalma olduğundan onun miqdarının müəyyənləşdirilməsi böyük problemlərə səbəb olmur [24, s. 76].

Lakin Mülki Məcəllənin 21.2-ci maddəsinə təklif etdiyimiz redaktənin həyata keçirilməsi halında məsələnin həll olunma imkanı daha da artmış olacaqdır. Belə ki, artıq o zaman Mülki Məcəllədə mənəvi zərərin birbaşa olaraq zərər anlayışına daxil edilməsi ilə Mülki Məcəllənin 21.3-cü maddəsi mənəvi zərərin miqdarının müəyyənləşdirilməsinə müəyyən rol oynaya biləcəkdir. Həmin maddəyə görə, zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı tələbin həcmnin müəyyənləşdirilməsi zamanı zərərçəkənin, onun işçisinin və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda üçüncü şəxslərin davranışının zərərin yaranmasına və artmasına hansı həcmdə şərait yaratması nəzərə alınmalıdır [19]. Lakin qəbul etmək lazımdır ki, mənəvi zərərin miqdarı sadəcə bu normaya əsaslanaraq müəyyənləşdirilə bilməz.

Mənəvi ziyanın miqdarının müəyyənləşdirilməsi üçün qanunvericilik baxımından ən əlverişli müddəə Əmək Məcəlləsinin 290.3-cü maddəsində təsbit edilmişdir. Belə ki, həmin maddəyə əsasən, işçiyə dəyən mənəvi ziyanın pul hesabı ilə məbləği onun ərizəsi əsasında vurulan mənəvi ziyanın ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, işçinin və işəgötürənin şəxsiyyətinə, işin faktiki hallarına və ədalətli qərar qəbul edilməsi üçün zəruri olan digər obyektiv hallara uyğun olaraq məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir. Fikrimizcə, analoji norma Mülki Məcəlləyə də daxil edilməsi məqsədemüvafiqdir. Çünki Mülki Məcəllə Əmək Məcəlləsinə nisbətən hüquq münasibətlərinin daha geniş dairəsini tənzimləyir və bu cür norma Mülki Məcəllədə olması daha uğurlu addım olar. Ona görə də təklif edirik ki, Mülki Məcəlləyə aşağıdakı məzmununda 21.2-1-ci maddə əlavə edilsin:

21.2-1. Mənəvi zərərin pul hesabı ilə məbləği vurulan mənəvi zərərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, zərərçəkənin və zərərverənin şəxsiyyətinə, işin faktiki hallarına və ədalətli qərar qəbul edilməsi üçün zəruri olan digər obyektiv hallara uyğun olaraq məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir.

Ümumiyyətlə, nəzəriyyədə mənəvi zərərə yanaşma zamanı zərərçəkənin (və ya onun yaxınının) mənəvi zərəri təsirli bir şəkildə və şüurlu olaraq dərk etməsinin önəmli olub-olmaması və bunun zərərçəkən şəxsə tamamilə, yaxud qismən gerçəkləşməməsi halında kompensasiya olunması zəruri olan bir mənəvi zərər formalaşdırıb-formalaşdırmaması istiqamətində müzakirələrin getdiyini görürük [2, s. 226]. Bu baxımdan, mənəvi zərərlə bağlı əsas 3 yanaşmanın olduğunu demək mümkündür:

1. Subyektiv yanaşma şərəf və ləyaqəti alçaldılan şəxsin fiziki və mənəvi iztirab çəkməsi, ruhi tarazlığının pozulması, yaşama sevincini itirməsi hallarında həmin şəxsin mənəvi zərərə uğradığını qəbul edir. Beləliklə, gördüyümüz kimi, bu yanaşmaya görə şəxsiyyət hüquqlarının pozulması və bu pozuntu sonrası meydana gələn mənfi nəticə mərhələləri bir-birindən ayrılır və onların arasında səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsi lazımdır [10, s. 8]. Fikrimizcə, bu yanaşmaya əsasən, şəxsin ruhi vəziyyətinin dəyərləndirilməsi mənəvi zərərə görə kompensasiya tələb edən şəxsin həqiqətən zərərə uğrayıb-uğramadığını tam və dəqiq olaraq müəyyən edilməsinə mane olur. Belə ki, hiss edilən iztirab və acılar insandan insana dəyişə bilər və heç bir zaman dəqiq olaraq ölçülə bilməz. Buna görə də, dəqiq olaraq ölçülə bilməyən, şəxsə görə dəyişə bilən bir kateqoriyadan yola çıxaraq mənəvi zərər müəyyən edilə bilməz. Həmçinin bu yanaşmaya görə, hissetmə qabiliyyəti olmayan şəxsin və ya ümumiyyətlə, ölmüş şəxsin yaxınlarının da bu cür tələb irəli sürə bilməyəcəyi anlaşılır. Lakin Mülki Məcəllənin 23.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, marağı olan şəxslərin tələbi ilə fiziki şəxsin şərəf və ləyaqətinin müdafiəsinə onun ölümündən sonra da yol verilir [19]. Buradan aydın olur ki, Mülki Məcəllə bu yanaşmanı tam olaraq qəbul etmir.

2. Obyektiv yanaşmaya əsasən, mənəvi zərərə görə kompensasiyanın məqsədi bərpaetmədir. Bu yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə, mənəvi zərər şəxsdən asılı olmayaraq dəyərləndirilməlidir. Zərərçəkənin ona mənəvi zərərin vurulduğunu bilməsi gərəkli olmadığı kimi, pozuntusunun təsiri ilə nəticənin nə olması da önəmsizdir. Mənəvi zərərə görə kompensasiyanın ödənilməsi ilə bağlı tələblərdə bu səbəblə də zərərin baş verməsinin sübut olunmasına ehtiyac yoxdur [2, s. 229]. Lakin, fikrimizcə, şəxsin şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasının onda acı və iztiraba səbəb olması ilə əlaqədar psixoloji nəticələrə dəyər verməyən bu yanaşmanı da təkmlil hesab etmək olmaz.

Hər iki yanaşmanı təhlil etdikdə anlamaq olur ki, qanunverici Mülki Məcəlləni qəbul edərkən doğru addım ataraq hər iki yanaşmadan bəhrələnmiş və qarışıq yanaşmanı Mülki Məcəlləyə tətbiq etmişdir.

Kompensasiya ödənilməsi öhdəliyinin yaranması üçün üçüncü şərt kimi müəyyən vəzifənin və ya öhdəliyin icra edilməməsi, və yaxud mülki qanunvericilik normalarının pozulması ilə vurulmuş zərər arasındakı səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsidir. Bu cür səbəbli əlaqəni sübut etmək vəzifəsini iddiaçı daşıyır. Bu zaman iddiaçı çalışmalıdır ki, işlərin normal gedişi zamanı

mübahisə predmeti olan öhdəliyə zidd olan davranışın barəsində mübahisə edilən zərərə səbəb olma imkanına dair hakimın fikrini dəyişsin.

Kompensasiya öhdəliyini yaradan əməl ilə zərər arasında bir səbəb-nəticə əlaqəsinin mövcud olması tələb olunur. Bu zaman hər cür səbəb-nəticə əlaqəsi deyil, uyğun səbəbli əlaqənin mövcudluğu müəyyən edilməlidir. Bu cür əlaqə həyatın normal axışına və yaşam təcrübələrinə görə meydana çıxan nəticəyə yol açmağa əlverişli olan bütün əməlləri əhatə edir. Konkret hadisədə zərərin bu əməl və ya əməllər səbəbilə meydana gəldiyi anlaşılır. Göründüyü kimi, burada məsuliyyətin çərçivələnməsi müşahidə edilir. Çünki şəxsin əməli ilə meydana gələn yaxın və uzaq hər cür nəticədən məsul olması düzgün hesab edilməmişdir. Şəxsin məsuliyyətinin əsası ilə normativ bir əlaqə içərisində olması tələb edilir. Bu baxımdan, uyğun səbəbli əlaqə məsuliyyət məsələsinin həllində nəzərə alınır [18, s. 640].

Kompensasiya öhdəliyi səbəbli əlaqədən kənarında mövcud ola bilməz [24, s. 83]. Öz təqsirinin ehtimal olaraq səbəbiyyət verə biləcəyi zərər əslində başqa hallardan meydana gəlmişdirsə, həmin şəxs məsuliyyət daşımır. Məsələn, bir binanı yaxşı vəziyyətdə mühafizə etmək öhdəliyini daşıyan kirayəçi binanın qısa müddət ərzində yararsız hala düşməsi ehtimalını düşündürəcək dərəcədə mühafizə öhdəliyini pozmuş, lakin bu müddətdən əvvəl zəlzələ və ya torpaq sürüşməsi həmin ərazidəki digər evləri, hətta yaxşı vəziyyətdə olanları da məhv etmişdirsə, bu halda həmin kirayəçi zərəri kompensasiya etmək öhdəliyini daşımır. Beləliklə, zərər başqa bir hadisənin təsiri ilə meydana gəlmişdirsə, zərərin kirayəçinin davranış tərzindən qaynaqlandığını sübut etməyin önəmi yoxdur. Qeyd etdiyimiz kəzusunda kirayəçinin təqsirilə evin yararsız hala düşməsi ilə nəticələncək səbəbli əlaqə başqa bir hadisənin, yəni zəlzələ və ya torpaq sürüşməsinin təsiri nəticəsində kəsilməmişdir.

Səbəbli əlaqənin kəsilməsini zərərin həqiqətən hüquqazidd bir hərəkətdən əmələ gəlməsi, lakin bu hərəkət olmasaydı belə, zərərin baş verəcəyi hallardan fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, bir əşyanı 1 martda təhvil vermək vəzifəsini daşıyan borclu öz öhdəliyini gecikdirir. Öz öhdəliyinin icrası qayğısına qalmır və həmin əşya 6 martda məhv olur, lakin kreditorun evi 3 mart tarixində yanmışdır və əşya müqaviləyə uyğun olaraq 1 martda təslim edilmiş olsaydı belə, məhv olacağını qəbul etmək lazımdır. Bu zaman səbəbli əlaqənin olmaması üzündən borclunun məsuliyyətinin mövcud olmadığı fikri ağla gələ bilər. Lakin borclunun öz öhdəliyini icra etməməsilə zərərə səbəb olması faktı borclunun öz öhdəliyini icra edəcəyi təqdirdə belə, bu zərərin baş verəcək olmasına istinad edən mülahizələrlə aradan qaldırıla bilməz [24, s. 84]. Qeyd edilən kəzusu üzrə məsuliyyətin kimin üzərinə düşməsi məsələsini Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin mövqeyindən həll etmək üçün həmin məcəllənin 571.1-ci maddəsinə istinad etmək lazımdır. Həmin maddəyə əsasən, əgər alğı-satqı müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, əşyanın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski müqaviləyə uyğun olaraq satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsini icra etmiş sayıldığı andan

alıcıya keçir [19]. Yəni borclu öhdəliyin icra edilməsi halında da əşyanın məhv olacağı mülahizəsinə əsaslanaraq məsuliyyətdən yayına bilməz. Başqa sözlə, qanunverici riskin keçməsinə əşyanı vermək vəzifəsinin icrası ilə əlaqələndirir [7, s. 18]. Buna görə də, bu cür halların səbəbli əlaqənin kəsilməsi hallarından fərqləndirilməsi mühüm praktiki əhəmiyyət daşıyır.

IV. Nəticə

1. Kompensasiyanın ödənilməsi üçün mülki qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hər hansı vəzifənin yerinə yetirilməməsi və ya müqavilə üzrə öhdəliyin icra edilməməsi, və yaxud mülki qanunvericilik normalarının pozulması, bunun nəticəsində hər hansı bir şəxsə zərər vurulması, vurulmuş zərərlə vəzifənin yerinə yetirilməməsi və ya öhdəliyin icra edilməməsi, eləcə də mülki qanunvericilik normalarının pozulması arasında səbəbli əlaqənin olması şərtləri mövcud olmalıdır.

2. Zərərə anlayış verən Mülki Məcəllənin 21-ci maddəsinin özündə həm də mənəvi zərəri ehtiva edə bilməsi üçün həmin maddənin 2-ci bəndinin aşağıdakı şəkildə redaktə edilməsini təklif edirik: “Zərər dedikdə, hüququ pozulmuş şəxsin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər, əmlakından məhrum olması və ya əmlakının zədələnməsi (real zərər), habelə hüququ pozulmasaydı, həmin şəxsin adi mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirlər (əldən çıxmış fayda), həmçinin şərəf və ləyaqətinin, işgüzar nüfuzunun ləkələnməsi, alçaldılması, ona böhtan atılması, şəxsiyyətinin təhqir edilməsi, habelə mənəviyyətinə, əxlaq normalarına, milli qürur hissəsinə, etiqadına zidd olan digər əməllər və hərəkətlər nəticəsində mənəvi sarsıntı keçirən şəxsin psixoloji bərpa üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər (mənəvi zərər) başa düşülür”. Buradakı mənəvi zərərlə bağlı qeyd edilən xərclər yalnız konkret məbləğin geri ödənilməsi kimi anlaşılmamalı, daha çox bir təcili sosial yardım xidməti, yayındırıcı cəza və ya nisbi məmnunluq ödənişi kimi başa düşülməlidir.

3. Azərbaycan Respublikasının Normativ hüquqi aktlar haqqında Konstitusiyaya Qanununun 56.0.2-ci maddəsinə əsasən, normativ hüquqi aktın mətnində, eyni mənada müxtəlif anlayışların (terminlərin) ifadə edilməsinə yol verilmir [21]. Buna görə də, fikrimizcə, vahid olaraq “zərər” terminindən istifadə Mülki Məcəllənin terminologiyası baxımından daha məqsədəuyğundur.

4. Mənəvi zərərin miqdarının müəyyənləşdirilməsi baxımından qaydaların Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulmadığına görə təklif edirik ki, Mülki Məcəlləyə aşağıdakı məzmununda 21.2-1-ci maddə əlavə edilsin: 21.2-1. Mənəvi zərərin pul hesabı ilə məbləği vurulan mənəvi zərərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, zərərçəkənin və zərərverənin şəxsiyyətinə, işin faktiki hallarına və ədalətli qərar qəbul edilməsi üçün zəruri olan digər obyektiv hallara uyğun olaraq məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Allahverdiyev, S.S. Civil law course of the Republic of Azerbaijan [in 4 volumes] / S.S.Allahverdiyev. – Baku: Law Publishing House, – v.1. – 2018. – 943 p (in Azerbaijani / *Allahverdiyev, S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu [4 cilddə]* / S.S.Allahverdiyev. – Baki: Hüquq Yayın Evi, – c.1. – 2018. – 943 s).
2. Antalya, O.G. Determination of non-pecuniary damage and calculation of non-pecuniary damages - A model proposal for the two-stage determination of non-pecuniary damage in Turkish law. Marmara University Faculty of Law Journal of Legal Research. Volume 22, issue 3, 2016, 221-250 pp (in Turkish / *Antalya, O.G. Manevi zararın belirlenmesi ve manevi tazminatın hesaplanması – Türk hukukuna manevi zararın iki aşamalı olarak belirlenmesine ilişkin bir model önerisi. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi. Cilt 22, sayı 3, 2016, 221-250 s*).
3. Asadov, B.H. Scientific and practical commentary on the Civil Code of the Republic of Azerbaijan: [in 5 volumes] / B.H. Asadov, I.A. Valiyev, A.B. Hajibeyli. – editor-in-chief B.J. Kerimov, – Baku: Huquq Yayın Evi Publishing House, - v.1. – 2017. – 896 p (in Azerbaijani / *Əsədov, B.H. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin elmi-praktik kommentariyası: [5 cilddə]* / B.H.Əsədov, İ.Ə.Vəliyev, Ə.B.Hacıbəyli. – məsul redaktor B.C.Kərimov, – Baki: Hüquq Yayın Evi, - c.1. – 2017. – 896 s).
4. Baffi, E. Compensation for torts of necessity: The law and economic view. The Italian Law Journal, 2019, Vol 05, №01, p.19-43.
5. Colyer, J.S. A modern view of the law of torts / J.S.Colyer. – London: Pergamon Press, – 1966. – 233 p.
6. Garabalov, E. Commentary on Articles 385-566 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan / E. Garabalov, I. Gurbanov. – Baku: Qanun, – 2004. – 362 p (in Azerbaijani / *Qarabalov, E. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 385-566-cı maddələrinin Kommentariyası / E.Qarabalov, İ.Qurbanov. – Baki: Qanun, – 2004. – 362 s*).
7. Garabalov, E. Purchase and Sale: Commentary on the Civil Code / E. Garabalov, A. Hasanov. – Baku: Absheron Publishing House, – 2007. – 256 p (in Azerbaijani / *Qarabalov, E. Alqı-satqı: Mülki Məcəllənin Kommentariyası / E.Qarabalov, Ə.Həsənov. – Baki: Abşeron nəşr, – 2007. – 256 s*).
8. Goldberg, J.C. Two conceptions of tort damages: Fair v. Full compensation. DePaul Law Review, Vol. 55, 2006. p. 435-468.
9. Guliyev, A.I. Encyclopedia of Law / A.I. Guliyev. – Baku: Qanun, – 2007. – 1108 p (in Azerbaijani / *Quliyev, A.İ. Hüquq ensiklopediyası / A.İ.Quliyev. – Baki: Qanun, – 2007. – 1108 s*).

10. Gürsoy, K.T. Moral damage and compensation. AÜHFD, 1973, Vol. 30, S. 1-4, 7-56 pp (in Turkish / *Gürsoy, K.T. Manevi zarar ve tazmini. AÜHFD, 1973, Cilt 30, S. 1-4, 7-56 s*).
11. Harpwood, V. Principles of tort law / V.Harpwood. – London: Cavendish Publishing Limited, – 2000. – 521 p.
12. Koşar, G.G. The purpose of tort law. Journal of Ankara University Faculty of Law, 69 (3), 2020, 1437-1473 (in Turkish / *Koşar, G.G. Haksız fiil hukukunun amacı. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 69 (3), 2020, 1437-1473*).
13. Lazarev, V.V. General theory of law and state / V.V.Lazarev. – Baku: Qanun, – 2014. – 491 p (in Azerbaijani / *Lazarev, V.V. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi / V.V.Lazarev. – Bakı: Qanun, – 2014. – 491 s*).
14. Oguzman, M.K. Civil law: Introduction, Sources, Basic Concepts / K.M.Oghuzman, N.Barlas. - Istanbul: Vedat bookshop, - 2019. - 400 p (in Turkish / *Oğuzman, M.K. Medeni hukuk: Giriş, Kaynaklar, Temel Kavramlar / K.M.Oğuzman, N.Barlas. – İstanbul: Vedat kitapçılık, – 2019. – 400 s*).
15. Oguzman, M.K. Debt law. General Part: [2 volumes] / K.M.Oguzman, M.T.Oz. - Istanbul: Vedat kitapçılık, - vol.1. - 2019. - 692 pp (in Turkish / *Oğuzman, M.K. Borçlar hukuku. Genel hükümler: [2 cildde] / K.M.Oğuzman, M.T.Öz. – İstanbul: Vedat kitapçılık, – c.1. – 2019. – 692 s*).
16. Serozan, R. Civil law. General section, Law of persons / R.Serozan. – Istanbul: On iki Levha Publishing, – 2022. – 528 p (in Turkish / *Serozan, R. Medeni hukuk. Genel bölüm, Kişiler hukuku / R.Serozan. – İstanbul: On iki Levha Yayıncılık, – 2022. – 528 s*).
17. Suleymanli, S.S. Fundamentals of Civil Law / S.S. Suleymanli. – Baku: AMADE Group Publications, – 2019. – 500 p (in Azerbaijani / *Süleymanlı, S.S. Mülki hüququn əsasları / S.S.Süleymanlı. – Bakı: AMADE Group Yayınları, – 2019. – 500 s*).
18. Tercier, P. Law of obligations. General provisions / P.Tercier, P.Pishonnaz, H.M.Develioğlu. – Istanbul: On İki Levha Publishing, – 2020. – 704 p (in Turkish / *Tercier, P. Borçlar hukuku. Genel hükümler / P.Tercier, P.Pishonnaz, H.M.Develioğlu. – İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, – 2020. – 704 s*).
19. The Civil Code of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46944> (last access - 18.08.2024)
20. The Constitution of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani).
URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access - 18.08.2024)
21. The Constitutional Statute of Azerbaijan on Normative Legal Acts (in Azerbaijani / *“Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanunu*).

- URL: <https://e-qanun.az/framework/21300> (last access - 18.08.2024)
22. The Criminal Procedure Code of Azerbaijan (in Azerbaijani).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46950> (last access - 18.08.2024)
23. The Resolution of Azerbaijani Constitutional Court on the Review of articles 21 and 23 of the Civil Code, 31 may 2002 (in Azerbaijani / “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21 və 23-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin 31 may 2002-ci il tarixli Qərarı).
URL: <https://www.constcourt.gov.az/az/decision/65> (last access - 18.08.2024)
24. Von Tuhr, A. General part of the law of obligations. Vol.1-2 / A.von Tuhr, trans. ed. C.Edege. – Ankara: Olğaç Printing House, – 1983. – 1040 p (in Turkish / von Tuhr, A. Borçlar hukukunun Umumi kısmı. C.1-2 / A.von Tuhr, tərc. ed. C.Edege. – Ankara: Olğaç matbaası, – 1983. – 1040 s).

The concept of compensation in civil law: meaning, essence, constitutional-legal analysis and conditions for the creation of the indemnity obligation

ASIF GADIROV*

Abstract

Law, being a regulator of relations arising in public life and a defender of people's interests, fulfils a number of functions. Persons who have caused harm to another person as a result of an action (inaction) not authorised by a rule of law are obliged to compensate for this harm. In this article, the author investigated the concept of compensation in civil law, explained its meaning and essence, and conducted a constitutional-legal analysis. The author has shown the functions of the concept of compensation and analysed them. At the same time, the author treats the conditions for the emergence of a compensatory obligation in a general way. The author stated that there are 3 absolute conditions for the creation of a compensatory obligation. At this time, the author did not limit himself to referring to statutory provisions, he also analysed doctrinal literature. In conclusion, the author drew some results on the topic and put forward a number of proposals for legislative changes. The author also touched upon the issues of non-pecuniary damage and its calculation when he put forward his amendment proposals related to Article 21 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan.

---

* Doctor of Laws / The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / email: asif.qadirov.71@mail.ru

Keywords: *compensation, harm, damage, debt, terms of compensation, moral damage, contract, legislation, causal link, constitutional-legal analysis.*

**Понятие компенсации в гражданском праве:
значение, сущность, конституционно-правовой анализ и
условия возникновения обязательства по возмещению убытков**

АСИФ ГАДИРОВ**

Резюме

Право, являющееся регулятором отношений, возникающих в общественной жизни, и защитником интересов людей, выполняет ряд функций. Лица, причинившие вред другому лицу в результате действия (бездействия), не разрешенного нормой права, обязаны возместить этот вред. В данной статье автором было исследовано понятие компенсации в гражданском праве, объяснено его значение и сущность, проведен конституционно-правовой анализ. Автор показал функции концепции компенсации и проанализировал их. При этом условия возникновения компенсационного обязательства трактуются автором в общем виде. Автор заявил, что существует 3 абсолютных условия для создания компенсационного обязательства. В это время автор не ограничивался ссылками на положения законодательства, он также анализировал доктринальную литературу. В заключение автор сделал некоторые выводы по теме и выдвинул ряд предложений по внесению изменений в законодательство. Автор также затронул вопросы нематериального ущерба и его расчета, когда выдвинул свои предложения по поправкам к статье 21 Гражданского Кодекса Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: *компенсация, вред, ущерб, долг, условия компенсации, моральный вред, договор, законодательство, причинно-следственная связь, конституционно-правовой анализ.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.10.2024

Çapa qəbul: 02.04.2025

** Доктор юридических наук / Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики / email: asif.qadirov.71@mail.ru